

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПРОСОЦІАЛЬНОГО ТА МОРАЛЬНОГО КОНТЕКСТУ СОЦІАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Анотація

Стаття присвячена аналізу взаємозв'язку та взаємопроникненню просоціальної та моральної поведінки, висвітлюються питання зародження просоціальної стратегії в дитячому віці.

Ключові слова: просоціальна поведінка, моральна поведінка, моральна свідомість, «благо іншого», соціальне пізнання, заступництво.

Аннотація

Статья посвящена анализу взаимосвязи и взаимопроникновения просоциального и нравственного поведения, освещает вопросы возникновения просоциальной стратегии в детском возрасте.

Ключевые слова: просоциальное поведение, нравственное поведение, социальное познание, «благо других», заступничество.

Постановка проблеми. Серед психологічних проблем, що мають широке інтегративне поле, питання виникнення і розвитку просоціальної стратегії займає одне з провідних місць. Прагнення особистості діяти на користь соціальному оточенню – унікальна здатність людини, яка унаочнює і висвітлює суспільний характер її сутності. Просоціальна проблематика об'єднує велике коло психологічних питань, що розкривають закономірності соціалізації індивіда.

Аналіз досліджень. Питання вивчення природи і сутності просоціальності є для вітчизняної психологічної науки відносно новою лінією науково аналізу. Відповідно це вимагає опису наукового простору проблеми, виокремлення основних ліній її аналізу, позначення її меж і полюсів, взаємозв'язку із суміжними науковими ідеями та сферами пізнання. На даний час у психологічних джерелах описані окремі прояви просоціальної поведінки. Зокрема це стосується вивчення природи, особливостей і розвитку альтруїзму як особливої форми міжособистісної взаємодії (Багмет І. М. [1]), виховання альтруїзму (Стецько І.І.) [3] виокремлення умов його становлення Мангутова І. В [3], аналізу закономірностей становлення моральної сфери особистості, змісту, структури і вікових особливостей моральної свідомості та самосвідомості (Алексєєва Ю.А. [1], Павелків Р.В. [4], Старостін В.П.[5]).

Мета даного повідомлення полягає у теоретичному аналізі взаємозв'язку просоціальної і моральної проблематики, зіставленні близьких але не тотожних проявів людської поведінки і свідомості.

Категоризація поняття дозволяє віднести просоціальну стратегію до особливих форм соціальної поведінки, у центрі якої лежить дія на благо іншої людини чи соціальної спільноти. Ідея «благо іншого» породжує прагнення

віднести дану соціальну стратегію до сфери моральної поведінки, що виявляється у ототожненні просоціальних і альтруїстичних поведінкових форм. Саме з таким розумінням феномену ми зустрічаємося у багатьох зарубіжних і вітчизняних джерелах. Все ж більш уважний погляд на дане явище дозволяє стверджувати, що між просоціальною і моральною поведінкою існує більш складний та неоднозначний зв'язок. Перш за все зазначимо, що поведінкове поле двох стратегій і їх когнітивно-мотиваційні основи мають різні рівні співпадіння. Зокрема, всі дії на благо іншого, за зовнішніми характеристиками, співпадають з моральними приписами і, відповідно, можуть бути проінтерпретовані як моральні форми поведінки. У той час як поведінка, що відповідає моральним імперативам за зовнішніми ознаками не завжди може легко оцінюватися як морально відповідна. Особливо це стосується ситуацій, коли, дотримуючись моральної норми, людина призупинила власну активність чи скоординувала поведінку. Як наслідок, поведінка людини узгоджена з моральною нормою, але не може бути легко оцінена оточуючими як така, оскільки відсутній поведінковий набір прояву морального припису. Людина не порушила норму, але про моральність її вчинків оточуючі можуть дізнатися не через дії, а навпаки за їх відсутністю, через аналіз ситуації.

Зіставлення когнітивно-мотиваційних основ моральної і просоціальної поведінки дозволяє виокремити існування певних розбіжностей у даних формах соціальної поведінки і на рівні функціонування індивідуальної свідомості та самосвідомості. Дотримання морального припису чітко усвідомлюється людиною і лягає в основу морального вчинку. Особистісна норма у даному випадку виступає регулятором поведінки. В основі дій на користь іншого лежить більш широкий пласт спонук. Соціально прийнятна, корисна поведінка не завжди у своїй основі має сформовану моральну мотивацію. Прагнення допомогти, підтримати, захистити іншого може стимулюватися егоїстичними спонуканими, тим самим порушуючи гармонію між красою зовнішніх дій і вчинків та їх внутрішнім джерелом, характером зовнішньої соціальної оцінки та суб'єктивними переживаннями.

Отже, підсумовуючи питання зіставлення просоціальної і моральної поведінки можна відзначити, що це близькі, але не тотожні форми соціальної поведінки, які різняться як поведінковим набором дій, так і специфікою когнітивно-мотиваційних основ. Оцінюючи соціальну значущість даних стратегій необхідно визнати, що, з точки зору соціальних наслідків, кожна з них є соціально бажаною стратегією. Дотримання моральних приписів чи конкретна дія на благо іншої людини належить не лише до соціально прийнятних, але й соціально схвалюваних форм поведінки. До того ж відзначимо, що значний пласт просоціальних вчинків у своїй основі має моральні приписи, а отже ці форми поведінки і за зовнішньою, і за внутрішньою структурою належать до моральних виявів. У даному випадку просоціальний і моральний контексти дії співпадають. Аналіз змістового поля просоціальної поведінки дозволяє стверджувати, що, у порівнянні з моральними аспектами, воно має більш

широкий контекст, включаючи як усі типи моральних проявів, так і соціально схвалювані вчинки, мотиваційна основа яких не дозволяє відносити їх до власне моральних.

Як зазначалося, центральним аспектом просоціальної поведінки є дія на благо інших. Коротко зупинимося на категорії соціально спрямованого блага, користі. Що може оцінюватися як благо? Аналіз даної категорії у контексті просоціальної поведінки вимагає оцінювання дії чи вчинку у двох ракурсах: з точки зору наслідку для реципієнта просоціального впливу та зі сторони рівня навантажень, втрат чи обмежень для суб'єкта просоціальної дії. У найбільш узагальненому вигляді благо може мати матеріальний чи духовний вимір. При цьому його цінність залежить не від категорії, а від ситуативних чинників чи особливостей суб'єктивного прийняття.

Для аналізу просоціальної поведінки особливу значущість має вивчення втрат чи обмежень, які зазнає людина у зв'язку з дією на користь партнера. Фактично кожний просоціальний прояв, так чи інакше, знижує потенційні можливості задоволення власних потреб. Це зумовлено використання певних індивідуальних (суб'єктивних чи об'єктивних) ресурсів: часу, фізичних чи духовних сил, матеріальних цінностей. Отже, просоціальна дія може інтерпретуватися як певне обмеження, втрата, реальна чи потенційна загроза для її суб'єкта. Яскравим прикладом цього є донорство. Прагнучи врятувати життя іншої людини донор певною мірою ризикує власним здоров'ям чи навіть життям.

Особливим видом просоціальних дій є стратегії заступництва. Наші попередні дослідження [4] засвідчують, що використання даних форм поведінки започатковується ще у період дошкільного дитинства. Заступництво - особливий вид просоціальної поведінки, у якому виявляється не лише знання людиною моральних приписів чи певних соціальних норм, але і її особистісна позиція, ставлення до оточуючих. Дана стратегія виникає як протидія агресивним проявам, причому унікальність даної стратегії зумовлена тим, що соціальна дія виникає не як відповідь на вербальні чи невербальні агресивні впливи, спрямовані на суб'єкта, а як прояв сприяння, захисту об'єкта нападу. Ситуації заступництва ускладнюються тим, що, стаючи на сторону одного з партнерів, людина змушена зайняти конфронтуючу позицію щодо іншого. Вибір особистісної позиції передбачає правильне декодування соціальних ситуацій, розуміння сутності цього типу поведінки, логіки її причинно-наслідкових зв'язків. Таким чином, ситуація заступництва є виявами активного ставлення, способом реалізації засвоєних моральних норм у реальній життєвій ситуації.

Застосування даної соціальної стратегії передбачає наявність потенційної загрози для особистості. Протилежним типом поведінки є байдужість. Якщо у першому випадку акцент уваги суб'єкта зосереджений на аналізі якості соціальних процесів і їх відповідності моральним нормам, то у другому – на власну безпеку та особисті інтереси. Велика кількість життєвих трагедій

виникає у зв'язку з тим, що у проблемних ситуаціях люди обирають для себе роль спостерігача, не втручаючись у перебіг подій.

Загрози, які виникають для людини, що стала на захист іншого, пов'язані з загрозою для особистісного благополуччя, депривацією власних інтересів, погіршенням стосунків з людьми, що здійснюють вербальний чи фізичний напад, аж до можливого переходу із категорії спостерігача в категорію жертви. Тому поведінка у відповідності до моральних норм досить часто є особистісно менш привабливою, порівняно з діями, спрямованими на свою користь. Лише прийняття норми на особистісному рівні дозволяє особистості підніматися до усвідомлених моральних вчинків. Зіставлення даної форм просоціальної поведінки з діями допомоги вказує на вищий рівень психологічного навантаження особистості у процесі прийняття рішення на входження у проблемну ситуацію у ролі заступника.

Більша гострота ситуації веде за собою і більш негативне оцінювання особистості при виборі нею відстороненої позиції. Як показало дослідження, навіть діти молодшого шкільного віку демонструють прохолодну позицію в оцінюванні суб'єкта, що залишився осторонь проблеми. Висловлювання дітей характеризуються більшою категоричністю та різкістю суджень. Аналіз когнітивних можливостей показує, що в цілому діти досить чітко визначають особистісні характеристики людей, які не втручаються в ситуації конфліктного характеру. Хоча зазначимо, що на початку молодшого шкільного віку це завдання є більш складним порівняно із виокремленням позитивних характеристик особистості.

Моральна поведінка може розгортатися лише на фоні усвідомлення свободи вибору. Тільки розуміння і прийняття свободи вибору дозволяє людині переходити від просоціальних типів поведінки до моральних вчинків. Як показало проведене дослідження [4], навіть діти молодшого шкільного віку розуміють детермінуючі основи даного типу поведінки, усвідомлюють, що у подібних ситуаціях ніхто не змушує людину ставати на захист іншої, це її вільний вибір, її добра воля. На думку дітей, основною спонукою, що змушує людей ставати на сторону ображеного, є "совість". Якщо пригадати, що саме совість визнається як центральна категорія, що визначає моральний розвиток людини, її загальну соціальну сутність, то здатність дітей до її виокремлення можна розцінювати, як важливий показник розвитку моральної свідомості. Формування моральної позиції неможливе без емоційного ставлення до подій соціального життя. Недаремно ще в давніх філософських трактатах підкреслювалося, що мораль бере свій початок із жалості, співчуття однієї людини до іншої. Вивчення дитячих суджень показало, що більшість молодших школярів розуміють детермінуючу роль емоційної складової заступництва. Для них характерний достатньо високий рівень когнітивної компетентності у сфері заступництва як різновиду нормативної форми поведінки, у якій виявляється гуманне ставлення до оточуючих.

Особливою лінією аналізу просоціальності є вивчення значущості даної стратегії. На нашу думку, оцінка просоціальної дії, її ціннісної складової повинна передбачати врахування двох показників: *соціального наслідку* для об'єктів впливу та *міри обмежень* для суб'єкта дії. Закономірно, що цінність просоціальної дії з точки зору жертвовності буде тим вищою, чим більші суб'єктивні втрати понесе людина у зв'язку із своїм вчинком.

Просоціальна поведінка може мати різну міру усвідомлення. Жертовні прояви у реальному житті досить часто здійснюються як миттєві реакції. При цьому швидкість реагування в екстремальних ситуаціях фактично є важливим показником соціалізації особистості, засвоєння нею моральних основ співжиття, загальної цінності особистості. У сфері професійної діяльності є цілий ряд професій, які передбачають високу готовність людини до просоціальної поведінки: робота пожежника, діяльність працівників міліції та служб надзвичайних ситуацій, рятувальників і т.д. Особливості та умови їхньої діяльності передбачають поєднання професійних умінь із закріпленими соціальними стратегіями. Соціальна спільнота щоденно зустрічається із виявами професіоналізму і жертовності. Все ж зазначимо, що, з психологічної точки зору, ціннісні характеристики просоціальної поведінки перш за все пов'язані з рівнем усвідомлення суб'єктом своїх дій та їх наслідків як для партнерів по спілкуванню, так і для самого себе. Реалізація просоціальної стратегії, за умови усвідомлення негативних наслідків для себе, підвищує психологічну цінність вчинку та відповідно оцінку особистості.

Характер просоціальної поведінки залежить від багатьох змінних, важливе місце серед яких належить параметрам близькості партнерів по взаємодії, особливостям особистісних зв'язків між ними. Стати на захист знайомого, близького партнера і підтримати незнайому людину - це різні соціальні ситуації. Вони мають не лише інший соціальний контекст, але й різний рівень психологічного навантаження. Ідея допомогти незнайомим може зумовлюватися багатьма чинниками різної модальності. Вона може народжуватися як у сфері емоційних переживань, так і на основі логічних розмірковувань і оцінок. Стимуляція просоціальних вчинків емоційними спонуками виникає при асоціюванні з власним досвідом чи за умови включення механізмів. Логічні підстави реагування виникають на основі усвідомлення власних потенційних можливостей надати допомогу, розуміння відповідності даного вчинку соціальним нормам, бажанні отримуватися певних зразків поведінки.

Як і будь-який інший соціальний вчинок, просоціальна дія може характеризуватися різною ініціативою та мірою активності суб'єкта. У одних випадках ініціатором дії на користь інших є людина, що прийняла рішення про допомогу чи сприяння. Це рішення може ґрунтуватися на усвідомленні наявності ускладнень у життєдіяльності окремо взятої людини чи певної спільноти. З іншої сторони, бажання чи вияв реального сприяння може ґрунтуватися лише на власних ідеях зробити життя партнерів більш щасливим,

без наявності у них об'єктивних підстав отримати допомогу. У інших ситуаціях, просоціальні форми поведінки можуть виникати як відповідь на звертання за допомогою.

Однією з ключових характеристик людської просоціальності є те, що допомога може надаватися навіть без прямого прохання про неї. Всім знайомі випадки, коли, побачивши випадково загублену річ, люди виявляють активність, щоб повернути її господарю, помічаючи розсипані речі, докладають зусиль, щоб допомогти зібрати їх. Це говорить про те, що люди використовують досить складні когнітивні схеми та здібності для ідентифікації необхідності надання допомоги, а також реалізують просоціальну поведінку досить лабільно. Такий тип поведінки отримав назву «*проактивна просоціальність*». Вона ініціюється без поведінкової чи вербальної стимуляції, на відміну від форм *реактивних*, виникнення яких зумовлене проханням про допомогу.

Просоціальні ситуації завжди передбачають наявність двох учасників: об'єкта (рецепієнта) і суб'єкта взаємодії. Аналіз психологічних особливостей реагування рецепієнта на допомогу є цікавою лінією наукового аналізу. Численні зарубіжні дослідження засвідчують, що сприйняття і оцінка суб'єктом цінності отриманого сприяння перш за все пов'язані з наявністю чи відсутністю їхнього звернення за допомогою. Якщо у проблемній ситуації людина змушена попросити допомогу у оточуючих, то міра її вдячності є нижчою у порівнянні з емоційними переживаннями і оцінками, що виникають у ситуації несподіваної підтримки. Це вказує на те, що звернення за допомогою є для особистості не особливо привабливою стратегією. Міра вдячності зростає, коли оточуючі самі помічають утруднення партнерів і проявляють власну ініціативу на їхню користь. Запит і реагування на різні форми допомоги зі сторони суб'єкта детермінується значною кількістю змінних. Перш за все можна виокремити такі показники як гострота проблеми і її суб'єктивна значущість, характер дистанції і міра близькості між тим хто потребує допомоги і тим, хто її надає, оцінка різного виду затрат, кожного із учасників взаємодії. Зокрема, якщо людина при зверненні за допомогою відчувала велике напруження, зумовлене цією ситуацією, міра її розчарування при відмові буде вищою ніж тоді, коли прохання не викликало особливих душевних страждань.

Не зважаючи на всю значущість просоціальної поведінки, вона не завжди може сприйматися реципієнтом як бажана. Однією з причин виникнення даного типу реакцій є розлагодженість у системі особистісних зв'язків. Загальне напруження у стосунках веде до відхилень у системі оцінювання вчинків партнера та небажання прийняти допомогу. Прийняття допомоги зумовлює виникнення вдячності, що є утрудненим при переживанні емоцій гніву, образи, заздрощів. Амбівалентне ставлення до просоціальних дій партнерів може зумовлюватися також наявністю сумніву щодо щирості його намірів.

Важливим аспектом психологічного аналізу проблеми є питання онтогенетичної первинності вищезначених форм поведінки. Інакше кажучи питання полягає у тому, яка з двох соціальних форм поведінки, моральна чи просоціальна, виникає раніше. На підставі аналізу наукових джерел та власних експериментальних спостережень [4] можна робити припущення, що саме просоціальна поведінка є більш ранньою формою соціальних виявів. Спостерігаючи різноманітні форми взаємодії між дорослими та однолітками діти навчаються виокремлювати та наслідувати різноманітні форми сприяння партнерам. Перші дії просоціального характеру можна фіксувати у кінці періоду раннього дитинства. Цікавим є той факт, що різні форми взаємодопомоги і підтримки виникають між дітьми не у предметній чи ігровій діяльності, а у процесі виконання найпростіших трудових дій по самообслуговуванню. Постійно спостерігаючи за дорослим, який допомагає справлятися із складними завданнями, діти розпочинають виявляти активність просоціального типу. Отже, основою нової форми поведінки є злиття у єдиний комплекс сприйнятого зразка дій дорослого та переживання дитиною власних утруднень при виконанні завдань по самообслуговуванню. Застосовуючи перші форми просоціальної поведінки діти молодшого дошкільного віку не використовують позитивні вчинки для підвищення свого статусу у колі однолітків чи отримання схвальної оцінки з боку дорослих. (Ці прагнення виникнуть у кінці даного вікового періоду). На нашу думку, це відбувається тому, що дитина ще не здатна здійснювати оціночну діяльність. Тому, з точки зору усвідомлення дітьми сутності і значущості вчинку, ми не можемо ще інтерпретувати його як моральний, але за характером дій він має ознаки альтруїстичних тенденцій. Зазначимо, що педагог відіграє важливу роль як у стимулюванні дій просоціального типу, так і їх спрямуванні та реалізації.

Просоціальна поведінка дозволяє дітям взаємодіяти з оточуючими більш успішно та ефективно. Її особливими компонентами є соціальне вміння декодувати ситуацію та обирати найбільш адекватну стратегію, яка забезпечить позитивний результат. Як стверджується у зарубіжних джерелах все розмаїття дитячих просоціальних проявів можна об'єднати у три категорії: вміння ділитися чи дарувати; допомагати та підтримувати; співпрацювати (Dodge K.A., Feldman E. [7]). Зазначимо, що деякі дослідники включають до категорій просоціальної поведінки також демонстрацію симпатії, позитивний словесний та фізичний контакт, турботу, вміння усвідомлювати цілі іншої людини та організувати співпрацю. У найбільш загальному вигляді у дитячих просоціальних проявах виокремлюють два типи поведінки: співпрацю та допомогу. При цьому співпраця розглядається як робота разом, що спрямована на досягнення спільної мети. Допомога ж трактується як спосіб нівелювання дистресу іншої людини.

При аналізі просоціальної поведінки особлива увага вчених зосереджена на простеженні поетапності її становлення та виокремленні основних структурних компонентів. У найбільш узагальненому вигляді просоціальна

стратегія розглядається як трьохкомпонентний процес. На першому етапі діти повинні здійснити декодування життєвої ситуації з точки зору наявних утруднень у життєдіяльності партнерів. На другому етапі дитина повинна прийняти рішення щодо своєї участі у даній ситуації: На третьому етапі відбувається вибір певної стратегії реалізації допомоги. Основою кожного з етапів просоціальної дії є система когнітивних умінь, які дозволяють оцінити ситуацію і власні можливості вплинути на її перебіг. У теорії соціального пізнання (Dodge K.A, Feldman [7]) досить чітко описані дії, які обумовлюють рівень реалізації дітьми соціальних програм. До їх складу віднесені уміння виокремлювати соціальні сигнали, здійснювати їх інтерпретацію, усвідомлювати соціальні цілі, розробляти можливі стратегії подолання проблеми, оцінювати їх ефективність та наслідки. Просоціальна поведінка вимагає від дитини знання соціальних правил, збереження і накопичення досвіду, мати очікування на перспективу.

Особливу роль у процесі розвитку основ просоціальної поведінки у дитячому віці мають однолітки. Саме їх реакції на вчинковий набір дитини можуть виконувати стимулюючу чи гальмуючу дію. У процесі ігрової та трудової взаємодії діти навчаються робити вибір та приймати його наслідки, узгоджувати конфлікти та запобігати виникненню напружень.

Все ж провідну роль у розвитку основ просоціальності звичайно відіграють дорослі. При цьому увага батьків, педагогів і психологів повинна зосереджуватися на формуванні як когнітивних, так і поведінкових проявах. Просоціальні уміння не формуються автоматично, вони є результатом соціального навчіння.

Висновки. Аналіз питання взаємозв'язку семантичного поля моральної і просоціальної поведінки дозволяє стверджувати, що дані форми соціальної поведінки є близькі, за своєю сутністю, але не тотожні процеси. Просоціальна поведінка охоплює більш широке коло особистісних проявів і стосується більш широкого кола питань. Вона є онтогенетично первинною у порівнянні з моральною поведінкою. Основи просоціальної поведінки закладаються в дитинстві під впливом дорослих та однолітків. У своєму розвитку вона проходить ряд етапів. У структурі просоціальних дій чітко представлені як когнітивні, так і емоційні та виконавчі дії. Подальші дослідження доречно спрямувати на вивчення всіх аспектів просоціальної стратегії, що забезпечить виокремлення як морально відповідних, так і егоїстично спрямованих дій про соціального типу.

Список використаних джерел

- !" Алексеева Ю. А. Становлення моральної самосвідомості підлітків у процесі психологічного консультування : автореф. дис... канд. пед. наук: 19.00.07 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. — К., 2006. !

2. Багмет І. М. Індивідуальні та гендерні відмінності альтруїзму-егоїзму особистості [Текст] : автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / І.М.Багмет; Одеський національний ун-т ім. І.І.Мечникова. - О., 2004. – 18 с.
3. Мангутова І. В. Психолого-педагогические условия развития альтруизма у детей старшего подросткового возраста: автореф. дис... канд. пед. наук Нижний Новгород 2007
4. Павелків Р. В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості в молодшому шкільному віці: автореф. дис...д-ра психол. наук / Р. В. Павелків. – Киев : Б.в., 2005. – 40 с.
5. Старостин В.П. Сострадание как соціально-філософский феномен: автореф дис канд. філософ. наук. - Якутск, 2008.- 22 с.
6. Стецько І.І. Традиції виховання альтруїзму в учнів загальноосвітніх шкіл України. - ВІСНИК Житомирського державного університету імені Івана Франка. - 2007. - № 34.- С. 156-161.
7. Dodge K.A, Feldman E. Issues in social cognition and sociometric status //Peer rejection in childhood. /S.Asher, J. Coie (Eds).- Cambridge, England: Cambridge University Press, 1990.-P. 119-155.

Summary

Among the psychological problems that have broad integrative field, question of formation and development of prosocial strategies is one of the most important things.

The purpose of this article is the theoretical analysis of the relationship of prosocial and moral issues: comparison similar but not identical manifestations of human behavior and consciousness.

Key words: prosocial behavior, moral behavior, social cognition, "the benefit of others," protection.

УДК 159.923.2-053.67

Павлик Н. В.

ГАРМОНІЙНІСТЬ ХАРАКТЕРУ СТУДЕНТІВ! ДУХОВНОГО УЧИЛИЩА ТА МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

Анотація

Статтю присвячено проблемі вивчення гармонійності характеру представників двох споріднених професій – майбутніх психологів та церковнослужителів. Автором представлено аналіз результатів дослідження динаміки ступеню гармонійності характеру студентів духовного училища та майбутніх психологів, встановлено психологічні закономірності їх характерологічного розвитку в юнацькому віці.

Ключові слова: характер, гармонійність характеру, динаміка розвитку гармонійності характеру.

Аннотация

Статья посвящена проблеме изучения гармоничности характера представителей двух родственных профессий - будущих психологов и церковнослужителей. Автором представлен анализ результатов исследования динамики степени гармоничности характера студентов духовного училища и будущих психологов, установлены психологические закономерности их характерологического развития в юношеском возрасте.

Ключевые слова: характер, гармоничность характера, динамика развития гармоничности